

Глава 4

ТИПОВЕ ИКОНОМИЧЕСКИ СИСТЕМИ

1. Трите основни икономически въпроса

Всяко общество е изправено пред основния икономически проблем – недостига. Следователно както всеки отделен човек, така и обществото като цяло трябва да направи своя избор за това как по най-добър начин да задоволи своите потребности. За стопанството като цяло това означава намирането на решенията на трите основни икономически въпроса:

КАКВО да се произвежда? (какви видове стоки и услуги и колко)

КАК да се произвежда? (с каква комбинация от производствени фактори, с какви технологии)

ЗА КОГО да се произвежда? (за населението или фирмите, за социално слабите или за други групи от населението).

Същността на тези три въпроса ще бъде разгледана по-подробно.

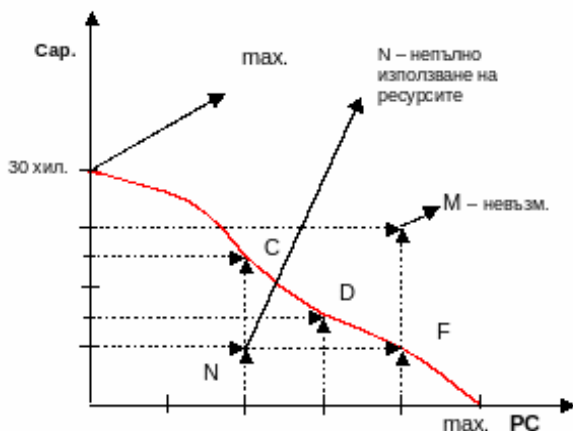
1.1. КАКВО да се произвежда? Този въпрос съдържа два аспекта – какви и колко стоки и услуги да се произвеждат.

Какви видове стоки и услуги трябва да произведе обществото с наличните си ресурси?

Решаването на този въпрос зависи от конкретните условия, при които съществува дадено общество. Отговорите могат да бъдат много и нееднозначни, защото една икономика е в състояние да произведе хиляди стоки и услуги, но трябва да се направи избор не само поради ограничеността на ресурсите, но и поради това, че ресурсите трябва да се използват възможно най-ефективно. Освен това решението може да бъде не само плод на икономическите интереси на даденото общество или страна, а резултат от сложни социални и политически цели.

Икономическата наука се нуждае и от количествено измерване на вложените ресурси, затова е важен и вторият аспект на въпроса, а именно:

Колко стоки и услуги да трябва да произведе обществото с наличните си ресурси? Отговорът на този проблем може да бъде намерен чрез използването на един опростен икономически модел, наречен **модел на производствените възможности**. За илюстриране на този модел ще използваме кривата на производствените възможности (Фиг. 4.1.)

Фигура 4.1. Крива на производствените възможности

При конструирането на модела допускаме, че съществува дадена страна X, която произвежда само две групи стоки коли (Car) и компютри (PC) и разполага само със 100 млрд. единици за тяхното създаване. Изхождайки от концепцията за цената на пропуснатите възможности можем да твърдим, че ако тази страна произведе само коли (т. А) с всички налични ресурси, то тя няма да разполага с повече ресурси, за да произведе компютри. Вярно е и обратното, ако същата тази икономика произведе само компютри (т. В) с всички налични ресурси, то тя няма да бъде в състояние да произведе нито една кола. Очевидно и двете решения не са приемливи и затова трябва да се търси компромис – да се пожертва част от производството на едната от двете стоки, за да може да бъде произведено определено количество и от другата (т. С, D, F).

Когато произведените количества стоки се намират в точки от кривата АВ е използван целия капацитет за производство и

няма свободни ресурси, т.е. обществото работи на границата на производствените си възможности. В този случай се наблюдава пълно проявление на концепцията за цената на пропуснатите възможности, т.е. пожертвано е част от производството на едната стока, за да може да се осъществи производството на определена част от другия вид.

По-близо до реалността обаче, се намира кривата ANB, която показва, че остават и някои неизползвани ресурси (например наличието на безработица, т.е. непълното използване на човешките ресурси), следователно обществото работи под границата на производствения си капацитет и разполага с възможност за разширяване на производството на стоки и услуги. На графиката е нанесена и още една крива AMB, която можем да наречем условно крива на неограничените потребности, защото обществото при цялото си желание няма възможност за такова влагане на ресурсите в производството на двете групи стоки, защото то надхвърля производствените му възможности. Евентуално постигане на производство т. М би било възможно при технологично откритие или иновация, която би увеличила (преместила нагоре) границата на производствените възможности на обществото.

Максималното количество стоки и услуги, което една икономика може да произведе е ограничено от наличните производствени ресурси.

1.2. Как да се произвежда? С каква комбинация от производствени фактори и с какви технологии да се произвежда? Отговорът на този въпрос е свързан с постигането на техническата ефективност. В зависимост от това дали ударението се поставя върху използването на човешки труд или на капитални ресурси, производството най-общо се определя като трудоемко или капиталоемко.

1.3. За кого да се произвежда? (за населението или фирмите, за социално слабите или за други групи от населението).

Отговорът на този въпрос е свързан с разпределителната ефективност и икономическата справедливост в обществото.

В зависимост от начина на решаване на тези проблеми, от това кой взема решението, на какво ниво, кой определя цените,

кой контролира производителите и т.н., се определя и конкретния *тип икономическа система*.

2. Основни типове икономически системи

Разграничаваме три основни типа икономически системи - свободно пазарно стопанство, централизирано планово стопанство и смесено стопанство.

2.1. Свободно пазарно стопанство.

При свободното пазарно стопанство координирането и регулирането на стопанските процеси се извършва само от пазарните сили и взаимоотношения и се изключва намеса от страна на държавата.

Ключовите черти на свободното пазарно стопанство са:

- **Частна собственост** върху материалните и нематериалните ресурси и доходите от собственост, предприемачество и труд;
- **Ненамеса на държавата в стопанската дейност** чрез ограничаване на участието ѝ до националната сигурност и изграждането и контролирането на данъчната система;
- **Свършена конкуренция** (наличие на много съревноваващи се производители на еднороден продукт, както и на много купувачи и потребители на един и същ вид продукт), която гарантира ефективността на пазара и благополучието на обществото;
- **Пазарно ценообразуване** на всички произвеждани блага;
- **Пълна икономическа свобода на индивида** да произвежда, да се договаря, да търгува, да консумира, да избира работно място и местоживееене и т.н.

Функционирането на свободния пазар обаче, е свързано с някои отклонения от изискванията за ефективност и справедливост, наричани **дефекти (или неуспехи на пазара)**.

Един от най-честите пазарни дефекти е появяването на монополни или други несвършени пазарни структури и свързаните с тях негативни икономически и социални явления като кризи на свръхпроизводството, инфлация, безработица, замърсяване на околната среда и др.

Друг дефект на свободния пазар е недостатъчното производство или липсата на производство на особени категории блага - **публични блага** и **блага с външни ефекти**. Това са благата, които имат *неделим ефект за индивида* и чиито ползи или разходи не се присвояват от потребителя, а от други лица, които се явяват гратисчии. Пример за публични блага са отбраната, образованието, обществената профилактика и др. Обикновено те се произвеждат от държавата.

2.2. Централизирано планово стопанство

При този тип икономическа система координирането на всички стопански процеси е задължение на държавните органи, а не на отделните стопански субекти.

Ключовите черти на централизирано планово стопанство са следните:

- Господство на **обществената (държавна и кооперативна) собственост** върху ресурсите и доходите от собственост и предприемачество;
- **Централно и/или местно планиране** и административен контрол върху изпълнението на плановете;
- **Срастване на икономическите с политическите и идеологическите структури;**
- Наличие на **ограничен и контролиран пазар** (без пазарно ценообразуване) за пазарните блага, в съчетание с екстензивно развит държавен сектор, предлагащ непазарни блага;
- **Липса на основни икономически свободи на индивида**, както и на граждански и политически свободи.

Функционирането на централното планово стопанство също поражда определени **дефекти и негативни последици**, които могат да бъдат систематизирани, както следва:

- Хроничен дефицит на качествени стоки и услуги;
- Нереализирана продукция;
- Незадоволени потребности;
- Неефективно производство;
- Бюрокрация;
- Развитие на сива икономика и др.

2.3. Смесено стопанство

При смесения тип стопанство е налице определена пропорция между пазарно и държавно регулиране при водеща роля на пазарните отношения. Това е най-типичният и реален вид икономическа система през XX и XXI век с множество вариации от модели в зависимост от съотношението на пазарните механизми и държавната намеса в отделните отрасли и сектори.

Трите основни икономически цели на смесеното пазарно стопанство са:

- 1) Постигане на ефективност (чрез пазара и чрез корекции при неговото дефектиране)
- 2) Постигане на справедливост (чрез преразпределение на доходите и социална защита)
- 3) Осигуряване на стабилност и сигурност в икономическото развитие.

Социалната пазарна икономика е най-често срещаната разновидност на смесените стопанства в Европа, базирана на методологията на неолибералната Фрайбургска школа и превърната в реалност в Германия след Втората световна война.

Ключовите черти на социалното пазарно стопанство са:

- Конституционнoсъобразна система със социална държава, която се намесва ограничено в стопанския живот само с *косвени регулативни мерки*, за да гарантира благосъстоянието и социалната сигурност на населението;
- Свобода на ценообразуването при законодателно уреждане на стабилност на паричното обращение;
- Конкуренция между частни икономически субекти без монополи;
- Икономическа самостоятелност и отговорност на предприемачите пред обществото;
- Държавата финансира и подпомага развитието на социалната сигурност, образованието и здравеопазването - дейности, които се смятат за ефективни инвестиции в човешкия капитал на нацията.

3. Как се определя състоянието на икономиката?

Да се определи състоянието на икономиката на дадена страна е един твърде сложен и отговорен въпрос. Опити за такова измерване са правени през различни епохи, но едва през 20 век американецът Саймън Кузнец, носител на Нобелова награда за икономика, разработва концепцията за основния показател за агрегатни измервания – **брутния вътрешен продукт (БВП)**.

БВП е мярка за количеството произведени стоки и услуги за определен период от време в даден географски район. Това е един от начините за измерване на националния приход и продукция. БВП и неговите производни дават възможност да се сравнява както динамиката на дадена страна, така и да се съпоставя икономическия растеж на различни страни. Често БВП се използва като *показател за стандарта на живота* на определена нация, но има икономисти, които са против това.

Брутният вътрешен продукт е крайната стойност на всички стоки и услуги, произведени в границите на определена географска територия за известен период от време (обикновено една година).

Основен метод за измерване на БВП е чрез пазарната стойност на крайните продукти.

Показателят БВП се изчислява като *абсолютна сума* в паричната единица на съответната държава (напр. БВП на България за 2015 г. е 86,373 млрд. лв., или 44,162 млрд. евро). За целите на международните сравнения обаче трябва да се изчисли производен показател, който е БВП на глава от населението и за България за 2015 г. този показател е 11 148 лв. или 5700 евро.

БВП на глава от населението = БВП за дадена година, разделен на броя на населението на съответната държава през същата година.

Производен показател е **БВП (изчислен на паритетна основа) на глава от населението**. По **паритетния принцип** се изчислява колко стоки и услуги могат да се закупят с даден БВП на вътрешния пазар на съответната държава. Изчислява се в **международни долари**, които не са реални парични единици. Те не могат да се използват или да означават някаква покупателна способ-

ност, например на външен пазар. Сравняването на БВП на човек от населението на различни страни в международни долари е по-подходящо, отколкото само въз основа на обменни курсове. Този показател е по-добър за сравняване на равнището на живота в различните страни. Например БВП на глава от населението за 2015 г. за България е 17 511 межд. долари, при средно за света 15 465 межд. долари и най-висок за Катар 143 788 межд. долари.

Трябва да се прави разлика между БВП и **брутен национален продукт (БНП)**, който отчита само националното производство.

БНП = БВП плюс нетния доход от чужбина (доходи на български предприятия и физически лица, придобити в чужбина) минус доходите, придобити в България и изплатени на чужденци.

БВП е често критикуван в ролята си на измерител на обществените блага. Той например не отчита факта, че голяма част от населението има достъп до малка част от тези блага. Освен това БВП не включва производството, което не е официално декларирано. Това създава особено сериозен проблем в страни, където *сивата икономика* е много развита. БВП също така не включва блага, които не се измерват в пари или не се разменят на пазара: например услугите вътре в семейството или факта, че по-малкото производство води до повече време за почивка и съответно повече от този вид благо за работещите по-малко. БВП е критикуван и заради компонентите, които включва, но които не са в полза на обществото (напр. разлив на нефт в морето при нефтодобив, замърсяване на въздуха вследствие на промишленото производство и др.). Подобни дейности водят от една страна до сериозни вреди, а от друга до разходи за почистване, които увеличават БВП.

Ключови понятия: какво, как и за кого да се произвежда, крива на производствените възможности, свободно пазарно стопанство, централизирано планово стопанство, смесено стопанство, измерители на икономическата активност, брутен вътрешен продукт, паритет на покупателната способност, брутен национален продукт